

بررسی آثار تربیتی در پرتو گفتمان‌های آخرتی

دکتر مهدی مطیع^۱، محسن خالقی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۸/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۰/۲۷

چکیده

قیامت، سرای ظهور و تجلی است و محدودیت‌های دنیایی از جمله، زبان مانعی برای ظهور حقایق درونی موجودات نیست، گفت‌وگوهای آخرتی، تفکر قیامت‌محوری و اصالت آخرت را تبیین کرده است و رستگاری و گمراهی انسان را در گرو اعمال و رفتار او می‌داند. بر اساس گفتمان‌های آخرتی، استوارترین راه جهت رستگاری در آن سرای، خدامحوری و حق‌مداری است که در تفکر پیامبرمحوری و شریعت‌مداری تحقق می‌یابد. این گفت‌وگوها حاکی از این‌اند که بت‌ها و شریک‌هایی که به جای خداوند متعال یا در کنار وی پرستش شده‌اند، در قیامت، هیچ قدرتی جهت یاری خود و پیروان خویش نداشته و در سرایی که محل ظهور و تجلی حق است، گم و نابود می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: قرآن، قیامت، گفتمان‌های آخرتی، يوم التناد، يوم الحسرة.

۱. بیان مسأله

قرآن، یکی از اصلی‌ترین هدف‌های خود را خروج انسان از ظلمات جهل و رهسپاری وی به سوی دروازه‌های نور و هدایت معرفی می‌کند.^۳ یکی از مؤلفه‌های تربیتی قرآن در راستای تحقق این هدف، اشاره به گفت‌وگوهای است که به نقل از خداوند علیم، عالم و علام در قرآن وارد گردیده است، این

۱. استادیار گروه علوم الهیات دانشگاه اصفهان.

۲. دانشجوی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان. mohsenkhaleghi464@yahoo.com

۳. ابراهیم / ۱.

گفت وگوها که بین موجودات گوناگون صورت می‌گیرد، به ابعاد مختلف شخصیت هدایت‌شدگان و گمراهان می‌پردازد و یکی از شاخصه‌های اصلی آنها آثار تربیتی این‌هاست که درصدد تبیین راه‌رستگاری است.

بخشی از آثار تربیتی گفتمان‌های آخرتی ناظر بر تبیین صحیح هستی است که به شناسایی مراتب وجودی هستی و چگونگی برخورداری صحیح انسان از این مراتب می‌پردازد و بخشی دیگر عهده‌دار تبیین ویژگی‌های صراط مستقیم و بیانگر شخصیت دنیایی بهشتیان و جهنمیان است که این تحقیق به بررسی آنها می‌پردازد.

۲. حوزه‌های گفتمان کاوی در سرای آخرت

هستی در قیامت، سراسر صدا و نداست؛ برای همین، فاقد محدودیت‌هایی از قبیل زبان، زمان و مکان برای ایجاد ارتباط بین موجودات است، از این رو، یکی از نام‌های قیامت، «یوم التناد» به معنای روز نداها^۱ و کنایه از تجلی اعمال است. گویی هرکس نتیجه رفتار دنیایی خود را می‌شنود^۲. ندا، صدای بلندی است که از مکان دور به گوش می‌رسد^۳ و تنادی بر وزن تفاعل به معنای مشارکت در نداست^۴. برخی ندای اهل النار و درخواست کمک آنها^۵ و بعضی درخواست مؤمنان برای مطالعه نامه اعمال و فریاد حسرت کافران پس از دیدن نامه اعمالشان^۶ را علت تسمیه قیامت به یوم التناد می‌دانند.

۱. غافر/ ۳۲.

۲. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۲، ص ۷۳.

۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، ج ۸، ص ۷۸.

۴. الجوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، ج ۶، ص ۲۵۰۴.

۵. صدوق، معانی الأخبار، ص ۱۵۶.

۶. فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، ج ۲۷، ص ۵۱۲.

در قیامت، زمان و مکان^۱، زمین^۲ و پستی و بلندی‌های آن^۳ به سخن درمی‌آیند و به اعمالی که از انسان صادر شده، گواهی می‌دهند.^۴ همچنین دهان‌ها در قیامت مَهر سکوت می‌خورند و اعضای بدن انسان به سخن درآمده، بر کارهای وی شهادت می‌دهند.^۵

اسرافیل، جبرائیل، قلم و لوح^۶ و قرآن^۷ در قیامت به سخن درمی‌آیند، نیز درب‌های بهشتی به سخن درآمده، اهل خود را به سوی خود می‌خوانند^۸ و کارهای انسان به شکل انسان درآمده، به او بشارت به بهشت یا جهنم می‌دهند.^۹ با توجه به آیه^{۱۰} ۶۱ سوره واقعه، قیامت، نشئه‌ای متفاوت از دنیا و فاقد محدودیت‌هایی است که متناسب با زندگی مادی می‌باشد و قابلیت گفت‌وگو در آن، به نهایتِ ظهور می‌رسد، تا جایی که خداوند متعال نیز با انسان‌ها صحبت کرده، ارتباط کلامی می‌گیرد.^{۱۱}

۳. ماهیت گفت‌وگوهای آخرتی

آنچه در گفت‌وگوهای آخرتی اصالت دارد، انتقال معناست. معنا می‌تواند به صورت‌های گوناگونی انتقال یابد، اگر معانی در ذهن انسان شکل گرفت، وی می‌تواند آن را به شکل‌های مختلفی از جمله اشاره، کنایه، کتابت، وضع لغت و

۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۷، ص ۳۲۵.

۲. سبحانی، جعفر، منشور جاوید، ج ۹، ص ۳۳۵.

۳. مجلسی، محمدباقر، حقّ الیقین، ص ۴۰۰.

۴. صدوق، علل الشرایع، ج ۲، ص ۳۴۳.

۵. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۷۸۴.

۶. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، ص ۱۹۱ و ۱۹۲.

۷. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۴۸۴.

۸. صدوق، الامالی، ص ۲۱۳.

۹. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۲۲۷.

۱۰. صدر المتألهین، المبدأ و المعاد، ص ۴۴۵.

علامات و استفاده از زبان به دیگران منتقل کند و آنها را از آنچه در ضمیر وی ایجاد شده، آگاه سازد، همه این راه‌ها از مصداق‌های تکلم به شمار می‌روند و انسان به وسیله آنها مفاهیم باطنی خود را به دیگران انتقال می‌دهد، به عبارت دیگر، تکلم، یعنی برداشتن خفا و پوشش از مفاهیم ذهنی انسان که ممکن است از راه‌های گوناگونی صورت بگیرد^۱.

همچنین قیامت سرای وحدت شخصیت، اعمال و گفتار موجودات است، به این معنا که بین شخصیت انسان و اعمال و گفتار وی مابینه و جدایی وجود ندارد و کلام، نماینده شخصیت افراد بوده، بین قول و چهره بهشتیان و جهنمیان، وحدت حاکم است^۲.

۴. تبیین تفکر قیامت‌محوری و اصالت آخرت

دنیا و قیامت در تقابل با یک‌دیگر بهتر شناخته می‌شوند و شناسایی ویژگی‌های هر کدام و جایگاه هر یک در دیگری، موجب ایجاد فهم روشن‌تری از وظایف انسان نسبت به سعادت و رستگاری خویش می‌گردد. برای همین، یکی از اصلی‌ترین محورهای تربیتی گفت‌وگوهای آخرتی، تبیین ماهیت هستی است، که درصدد بیان مراحل وجودی و نشئه‌های مختلف زندگی انسان از جمله دنیا و آخرت و چگونگی ارتباط بین این دو نشئه و شناخت جایگاه هر کدام در دیگری است.

۴-۱. گذر دنیا

تقابل دنیا و آخرت و مدت درنگ انسان در آنها در این گفت‌وگوها به شکل‌های گوناگونی بیان شده است. انسان‌ها پس از حضور در قیامت، از هول و

۱. حسینی تهرانی، سید محمدحسین، معادشناسی، ج ۷، ص ۱۹۰ و ۱۹۱.

۲. صدر المتألهین، العرشیه، ص ۲۴۹.

هراس، نجوا می‌پردازند و مدت درنگ خود را در دنیا بسیار اندک می‌بینند^۱ و با تعبیرهای مختلف این حقیقت را بیان می‌کنند. گروهی مدت زندگی دنیا را یک روز، و گروه دیگری مدت زمان زندگی دنیایی را در برابر جایگاه خود، در قیامت، بخشی از یک روز یا لحظاتی تلقی می‌کنند^۲.

۲-۴. پیوستگی دنیا و آخرت

گفت و گوهای آخرتی به تبیین مسأله اصالت قیامت پرداخته و بر اساس آن، رستگاری در قیامت را متوقف در اعمال دنیایی انسان معرفی می‌کند^۳ و ادوار و نشئه‌های مختلف زندگی انسان را به هم پیوسته می‌داند^۴. برای همین، در برخی احادیث، دنیا، مزرعه آخرت^۵ و در حدیث دیگری، دنیا، مزرعه شیطان شناسانده شده است^۶.

پیوستگی دنیا و آخرت از سنخ ظهور و بروز و تجلی بوده^۷، حقایق در آن سرا آشکار می‌گردند^۸، به عبارت دیگر دنیا سرای بیان حقایق توسط پیام‌آوران الهی است و قیامت، تجلی‌گاه حقایق دنیایی است^۹. انسان‌ها با تمام وجود، حقایق را درک می‌کنند و بین قوای ادراک‌کننده انسان و حقایق، حجاب و فاصله‌ای نیست^{۱۰}.

۱. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۲۱۰.

۲. قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۷، ص ۳۹۰.

۳. طبرسی، احمد بن علی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۳۵۵.

۴. شریعتی، محمد باقر، معاد در نگاه وحی و فلسفه، ص ۶ و ۷.

۵. طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۳۰۳.

۶. ابن عجبیه، احمد بن محمد، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، ج ۱، ص ۲۷۸.

۷. حسینی تهرانی، سید محمد حسین، معادشناسی، ج ۵، ص ۱۸۴.

۸. رهبری، احمد، قیامت در قرآن، ص ۱۱۵.

۹. آیه‌الله جوادی آملی، مبدأ و معاد، ص ۲۹۲-۲۹۵.

۱۰. صدر المتألهین، اسرار الآیات، ص ۱۹۳.

۵. صراط مستقیم و راه‌های انحرافی در پرتو گفتمان‌های آخرتی

گفت‌وگوهای قیامتی به دنبال تبیین جایگاه دنیا و آخرت و چگونگی تأثیر هر کدام در دیگری که به تفکر قیامت‌محوری و پیوستگی دنیا و آخرت انجامید و راه سعادت آخرت را گذر از دنیا دانست، در صدد بیان راه رستگاری اخروی هستند. قرآن، گروهی از انسان‌ها را نماد رستگاران و گروهی دیگر را نماد انسان‌های مغبون می‌داند و با استفاده از گفت‌وگوهای آخرتی که از این دو گروه نقل می‌کند، می‌کوشد راه فلاح و راه‌های باطل و انحرافی و عواقب هر دو راه را در این گفت‌وگوها متجلی سازد.

۱-۵. خدامحوری و حق‌مداری

در سرتاسر بیان قرآن از جمله گفت‌وگوهای آخرتی محور اساسی هدایت، الله‌محوری و حق‌مداری است و تمام واژگان و تعبیری که به نوعی، دلالت بر رستگاری انسان دارند، بر محور پذیرش ولایت الهی استوارند. در مقابل گروهی که نمادی از انسان‌های الله‌محور و از رستگاران در قیامت‌اند، گروهی دیگر، نماد انسان‌هایی هستند که برای خدا شریکانی قایل شدند. قرآن با استفاده از گفت‌وگوهای این دو گروه که نماد ظفرمندان و شکست‌خورندگان هستی هستند، به تبیین خداوند شایسته پرستش می‌پردازد و خدای حقیقی را از خدایان دروغین تمیز می‌دهد.

۲-۵. ناکارآمدی معبودان دروغین

بر اساس آیات قرآن، هنگامی که دوزخیان شریکان خداوند را که عبادت می‌کردند، می‌بینند، آنها را صدا زده، کمک می‌خواهند. معبودان دروغین به عبادت پیروان خویش منکر می‌شوند و می‌گویند: ﴿... مَا كُنْتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ﴾. شما (هرگز)

ما را عبادت نمی‌کردید^۱. شریک‌های خداوند یگانه، همان‌گونه که خود، راهی برای هدایت به سوی بهشت و خروج از عذاب الهی ندارند، قادر به یاری کسانی که با تمام وجود آنها را دوست داشته، می‌پرستیدند، نیستند^۲.

۳-۵. گم شدن بت‌ها و شریکان خداوند

در قیامت، هنگامی که مشرکان بت‌هایی را که می‌پرستیدند، به استغاثه می‌خوانند و از آنها کمک می‌خواهند، آنها ناتوانی خود را از کمک به پرستندگان خویش، اعلام می‌کنند، و آن چنان تزلزل و ضعف افکار باطل مشرکان، بت‌ها و اسماء و عناوینی که در کنار خداوند متعال پرستیده می‌شدند، محقق می‌شود^۳ که خداوند می‌فرماید: ﴿وَأَلْقُوا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلْمَ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾. در آن روز، همگی (ناگزیر) در پیشگاه خداوند تسلیم می‌شوند و تمام آنچه را (نسبت به خدا) دروغ می‌بستند، گم و نابود می‌شود^۴.

۴-۵. نکوهش تقلید جاهلانه

رهروان ضلالت با هم به نجوا می‌پردازند و ضعفا به متکبران می‌گویند: ما پیرو شما بودیم، آیا شما (امروز) سهمی از آتش را به جای ما پذیرا می‌شوید؟ متکبران در پاسخ می‌گویند: ما همگی در آن هستیم، زیرا خداوند در میان بندگانش (به عدالت) حکم کرده است^۵.
در آیاتی دیگر، پیشوایان به پیروانشان می‌گویند: شما امتیازی بر ما نداشتید،

۱. یونس / ۲۸.

۲. شوکانی، محمد بن علی، فتح القادیر، ج ۳، ص ۱۲۳.

۳. مدرسی، سید محمد تقی، من هدی القرآن، ج ۶، ص ۱۱۰.

۴. نحل / ۸۷.

۵. غافر / ۴۸.

پس بچشید عذاب (الهی) را در برابر آنچه انجام می‌دادید!»،^۱ و این چنین خداوند متعال، پیروی و تقلید جاهلانه را مذمت کرده، معیار پیروی و تبعیت را علم می‌داند.^۲

۵-۵. بیزاری و نفرت

کافران پس از پی بردن به پیروی کورکورانه خود، به لعنت و براءت از هم می‌پردازند، و با نهایت حسرت، گذشته خویش را کافر می‌شوند و می‌خواهند از آن بگریزند، لکن گریزی از آن نیست. اعمال چون طوقی بر گردن انسان آویخته شده است.^۳ پیشوایان کفر در حالی که عذاب الهی را می‌بینند و همه اسباب نجات برای آنها قطع شده، از پیروان خود، بیزاری می‌جویند،^۴ در این هنگام پیروان می‌گویند: ای کاش یک بار دیگر به دنیا بازمی‌گشتیم، تا از پیشوایان خویش، بیزاری جویم، آن چنان که آنان (امروز) از ما بیزاری جُستند.^۵

در قیامت، اوج نفرت جهنمیان از سران و پیشوایان خود، ظهور می‌یابد و گمراهان به سران خویش می‌گویند: پروردگارا! هرآنکه از جنّ و انس، ما را گمراه کرد، به ما نشان ده تا زیر پای خود، لگدمالشان کنیم تا از پست‌ترین مردم باشند.^۶

۶. بررسی شخصیت بهشتیان و جهنمیان

یکی دیگر از دلایل نقل‌گفت‌وگوهای آخرتی قرآن، شناخت شخصیت بهشتیان و ایجاد سنخیت در این دنیا جهت احراز این قابلیت برای بهشتی شدن

۱. اعراف / ۳۹.

۲. عنکبوت / ۸.

۳. اسراء / ۱۳.

۴. مکارم شیرازی، ناصر، الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، ج ۱، ص ۴۷۱.

۵. بقره / ۱۶۷.

۶. قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، ج ۹، ص ۴۳۰.

۷. فصلت / ۲۹.

است، این آیات در حقیقت، شخصیت‌هایی را به تصویر می‌کشند تا انسان‌ها با تحقق ویژگی‌های آنها در خود، در زمره رستگاران در قیامت قرار گیرند. این گفت‌وگوها، مؤلفه‌های اصلی شخصیت‌های موفق و ناموفق را بیان می‌کنند که به تبیین آنها می‌پردازیم.

۱-۶. پیامبر محوری

یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌های رستگاری از منظر قرآن، پیامبر محوری است؛ به این معنا که نیروی کشاننده و محرک انسان در شکل‌دهی رفتار وی، اطاعت از فرمان‌های رهبران الهی است، زیرا خداوند، هدایت تشریحی بشر را بر دوش آنان گذارده است^۱ و کسانی که از آنان اطاعت کرده و به خداوند ایمان آورده‌اند، به ریسمان الهی چنگ زده‌اند^۲، و به نقل از قرآن، کسانی که در دنیا با محمد ﷺ دشمنی کردند، در قیامت، دست‌های خود را می‌گزند و می‌گویند: ای کاش با رسول (خدا) راهی برگزیده بودیم! ای وای! کاش با گمراهان دوستی نمی‌کردیم!^۳، که بیانگر نقش دوستی با پیامبر ﷺ در رستگاری اخروی انسان‌هاست^۴، همچنین پیامبر ﷺ می‌فرماید: ای مردم، شما آنچه را من می‌گویم، بگویید و عمل کنید و علی‌الیه را به عنوان امیر مؤمنان بپذیرید و بگویید: شنیدیم و اطاعت کردیم و از خداوند آمرزش می‌خواهیم و به سوی او بازمی‌گردیم و بگویید: «حمد مخصوص خداوند است که ما را هدایت کرد و اگر او ما را هدایت نمی‌کرد، هدایت نمی‌شدیم»^۵، به همین منظور امام صادق علیه السلام می‌فرماید: هنگامی که قیامت بر پا می‌شود، پیامبر ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام در مقابل خلق حاضر

۱. ابراهیم / ۱.

۲. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، ج ۳، ص ۲۸۲.

۳. فرقان / ۲۷ و ۲۸.

۴. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۵، ص ۶۹-۷۳.

۵. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۶۶.

شده و پیروانشان با دیدن آنها می گویند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ» و خدا را به خاطر پیروی از پیامبر ﷺ و ائمه اطهار حمد می گویند!

۶-۲. شریعت مداری

یکی دیگر از مشخصه‌های بهشتیان، شریعت مداری و پای بندی آنها به دستورهای الهی است؛ با توجه به نوع گفت و گوهای آخرتی، شریعت گریزی غیر قابل قبول است، زیرا لوازمات دوری از رحمت الهی را موجب می شود. مجرمان دلایل جهنمی شدنشان را شریعت گریزی و پای بند نبودن به آن می دانند و می گویند، ما از نماز گزاران نبودیم، و اطعام مستمند نمی کردیم؛ پیوسته با اهل باطل همنشین و همصدا بودیم، و روز جزا را انکار می کردیم.^۲

۶-۳. کمال بیانی بهشتیان

بهشتیان در دنیا و آخرت از کمال بیانی برخوردارند و به سوی پاکترین سخنان هدایت می شوند^۳، آنان در سرای قیامت، زیباترین حرف‌ها را داشته‌اند و الفاظ توحید، سراسر وجود آنها را فرا گرفته است، برای همین، به استوارترین راه‌ها رهسپار می گردند^۴؛ بهشتیان در پی دیدار رحمت و رأفت خداوند به حمد و تسبیح خداوند متعال مشغول‌اند و سخنشان را با تعظیم خداوند متعال شروع می کنند.^۵

۱. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۱، ص ۴۱۸.

۲. مدثر / ۴۳ - ۴۷.

۳. حسینی همدانی، سید محمد حسین، انوار درخشان، ج ۸، ص ۱۶۸.

۴. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، ج ۳، ص ۴۸۰.

۵. ملا حویش آل‌غازی، عبدالقادر، بیان المعانی، ج ۳، ص ۱۱.

۴-۶. رستگاری و حسرت

برخی شخصیت‌ها در قیامت، رستگار و برخی دیگر، مظهر حسرت و اندوه‌اند، آنچنان که یکی از نام‌های قیامت، «یوم الحسرة» است.^۱ حسرت به معنای کشف است؛^۲ گویی پرده نادانی انسان نسبت به ضررهای اعمالی که انجام داده است، کنار می‌رود و حقیقت آشکار می‌گردد.^۳

جهنمیان به خاطر فرصت‌هایی که از دست داده‌اند، حسرت می‌خورند^۴ و مؤمنان پس از دیدن نعمت‌های الهی، بر کوتاهی خود، در انجام کار خیر و سبقت بر آنها حسرت می‌خورند،^۵ که نوعی کمال و رشد برای آنان به حساب می‌آید.^۶

نتیجه

قیامت، سرایی است که در آن، محدودیت‌های دنیایی از جمله زبان، زمان و مکان جهت ارتباط گرفتن و سخن گفتن وجود نداشته، قابلیت گفت‌وگو به نهایت کمال خویش می‌رسد و تمام هستی به ظهور و بروز حقایق درونی خود می‌پردازند.

برخی از گفت‌وگوهای قیامت به موضوع جایگاه دنیا در چگونگی سرنوشت اخروی و جایگاه آخرت در چگونگی رفتار انسان پرداخته، در حالی که مراتب اخروی را با اعمال و رفتار دنیوی متناسب می‌داند، به تبیین تفکر اصالت آخرت می‌پردازد.

سعادت اخروی در گرو الله‌محوری و حق‌مداری صورت می‌گیرد و بت‌ها و

۱. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۵، ص ۶۰.

۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۳۴.

۳. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۱۳۲.

۴. فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، ج ۲۱، ص ۵۴۱.

۵. آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ج ۸، ص ۴۱۱.

۶. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۵، ص ۶۰.

شریک‌هایی که در کنار خداوند یگانه پرستش می‌شدند، در سرای آخرت بی‌فروغ و گم می‌شوند و توان یاری خود و پیروان خود را ندارند. تبعیت از فرستندگان الهی و شریعت‌مداری از ارکان اصلی تفکر الله‌محوری بوده، کسانی که به انکار پیام‌آوران و شرایع الهی می‌پرداختند، به رستگاری اخروی نرسیده، در قیامت، مغبون و سرافکنده، بر اعمالی که در گذشته انجام داده‌اند، حسرت می‌خورند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵.
۳. ابن بابویه قمی، محمد (شیخ صدوق)، معانی الاخبار، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۶۱.
۴. _____، الامالی، بی‌جا، انتشارات کتابخانه اسلامی، ۱۳۶۲.
۵. _____، علل الشرائع، قم، انتشارات مکتبه الداوری، بی‌تا.
۶. ابن عجبیه، احمد بن محمد، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، حسن عباس زکی، قاهره، ۱۴۱۹.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴.
۸. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران، بنیاد بعثت، ۱۴۱۶.
۹. آیه‌الله جوادی آملی، مبدأ و معاد، بی‌جا، انتشارات الزهراء، ۱۳۶۶.
۱۰. الجوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، قاهره، دار العلم للملایین، ۱۳۷۶.
۱۱. حسینی تهرانی، سید محمدحسین، معادشناسی، مشهد، نور ملکوت قرآن، ۱۴۲۳.
۱۲. حسینی همدانی، سید محمدحسین، انوار درخشان، تهران، کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴.
۱۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البتین، ۱۴۰۹.
۱۴. رهبری، احمد، قیامت در قرآن، تهران، انتشارات ماریک، ۱۳۷۴.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دار

- القلم، الدار الشاميه، ۱۴۱۲.
۱۶. سبحانی، جعفر، منشور جاويد، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۳.
۱۷. شریعتی، محمداقبر، معاد در نگاه وحی و فلسفه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۱.
۱۸. شوکانی، محمد بن علی، فتح القدير، دمشق، بیروت، دار ابن کثیر، دار الكلم الطيب، ۱۴۱۴.
۱۹. صدرالمتألهين، العرشيہ، تهران، انتشارات مولی، بی تا.
۲۰. _____، اسرار الآيات، تهران، انجمن حکمت و فلسفه، ۱۳۶۰.
۲۱. _____، المبدأ والمعاد، تهران، انجمن حکمت و فلسفه، ۱۳۵۴.
۲۲. طباطبائی، محمدحسین، الميزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷.
۲۳. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳.
۲۴. _____، مجمع البيان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۵. طيب، سيد عبدالحسين، اطيب البيان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلام، ۱۳۷۸.
۲۶. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵.
۲۷. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تهران، چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰.
۲۸. فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
۲۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم، انتشارات هجرت، ۱۴۱۰.
۳۰. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
۳۱. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲.
۳۲. _____، تفسیر احسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۷۷.
۳۳. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، قم، دار الکتب، ۱۳۶۷.
۳۴. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴.

۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
۳۶. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، لبنان، مؤسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳.
۳۷. _____، حقّ الیقین، تهران، مؤسسه انتشاراتی امام عصر (عج)،
۱۳۸۸.
۳۸. مدرسی، سید محمد تقی، من هدی القرآن، تهران، دار محبّی الحسین،
۱۴۱۹.
۳۹. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه
و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۴۰. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، قم، انتشارات هدف، ۱۳۶۹.
۴۱. _____، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۴۲. _____، الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم، مدرسه امام علی
بن ابی طالب علیه السلام، ۱۴۲۱.
۴۳. ملا حویش آل غازی، عبدالقادر، بیان المعانی، دمشق، مطبعة الترقی، ۱۳۸۲.